

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԵՍԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՑԻ ՀԱՐՍԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐԿՈՒՄԸ ԼԻԲԱՆԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Մուտք

Այր ու կին երբ կը գոյացնեն իրենց ընտանիքը, զայն կը հիմնաւորեն երկուստեք համագործակցութեան լռելեայն, համեմատաբար համապարփակ համաձայնութեան մը վրայ: Միացող ամուլի երկու անձերը, սկզբունքով, իրենց բոլոր տեսակի կարողականութիւնը եւ կարողութիւնները կը մէկտեղեն՝ յանուն նորաբնոյթ կեանքի եւ նոր յառաջընթացի: Ընտանիքի յետագայ ընթացքը դրսեւորումն է այդ համաձայնութեան, որ կրնայ զարգանալ՝

1. դրապէս՝ առաջնորդելով ընտանիքի վերելքին,
2. բացասաբար՝ առաջնորդելով ամուլի բաժանման եւ ընտանիքի քայքայման:

Արդ, եթէ ամուլի կողմերէն մին ՅՅ, իսկ միւսը Սփիւռքի ծնունդ է, ապա մենք դէմ հանդիման կը գտնուինք «խառն» ընտանիքի մը, որ իւրայատուկ օրինակ է ՅՅ-Սփիւռք գործակցութեան: Այստեղ ջանացած են լուսարձակի տակ առնել եւ քննել լիբանահայ այսպիսի ընտանիքներու փորձը:

Ներածութիւն

1. Հայ ժողովուրդի պատմութեան ամբողջ ընթացքին միշտ ալ առանձին թէ խմբային տեղաշարժեր եղած են: Ձուտ հայկական առումով, Ի. դարը իր առաջին տասնամեակէն իսկ եղաւ տեղաշարժերու դարաշրջան. նախորդ որեւէ դարու հայ ժողովուրդը կամայ-ակամայ չէ կատարած Ի. դարուն համաչափ եւ համազօր տեղաշարժեր:

Այս տեղաշարժերը համարկում կ'ենթադրեն:

2. Որոշ է որ տարբեր ժամանակներու, տեղական թէ այլեւայլ հանգամանքներու եւ «զաղթականներու» իւրայատկութեանց բերմամբ՝ համարկումը կ'ունենայ տարբեր բովանդակութիւն եւ գործընթաց: Համարկումի գործընթացին համար ելակէտային գործօն

նկատելով միջավայրը ու անոր ածանցեալ աշխարհագրական գործօնը, կ'առանձնացնենք համարկումի երկու տարբերակ.

ա) Ներհայկական, այսինքն՝ ներհայաստանեան¹ եւ ներսփիւռքեան տեղաշարժեր, ինչպէս նաեւ ՀՀ քաղաքացիին Սփիւռք (եւ ոչ թէ արտասահման) արտագաղթը, ու սփիւռքահայուն՝ ՀՀ ներգաղթը եւ համարկումը:

բ) Արտահայկական՝ արտագաղթ ՀՀ կամ Սփիւռքի տուեալ համայնքէն եւ տեղաւորում այլուր եւ համարկումը իր բնական ոչ-հայկական միջավայրին:

Մեր միւթը կը վերաբերի Հայաստանէն Լիբանան հաստատուած հայերու՝ ներհայկական համարկումին:

3. Համարկումը նաեւ համամարդկային այժմեական հրատապ խնդիր է, որովհետեւ մարդկային տեղաշարժերը որեւէ ժամանակէ աւելի ծաւալ եւ թափ ստացած են՝ յառաջացնելով տեղաւորումի եւ համարկումի ընկերային սուր տագնապ: Միւս կողմէն, ի տարբերութիւն նախորդ տասնամեակներուն, ներկայիս աւելի վառ բովանդակութիւն եւ դրսեւորում ստացած է ինքնութեան խնդիրը. այն, որ գաղթող անհատը ի՛նչ ինքնութիւն կը տեղափոխէ եւ ինչպիսի՛ ինքնութեամբ կ'աւարտէ իր տեղաւորումի գործընթացը: Հասկնալի է, որ ինքնութեան խնդիրը այս պարագային կ'արժարժուի նաեւ, որովհետեւ ան կը վերաբերի համարկուող ենթակային ազգային առնչութիւններուն ու յանձնառութիւններուն:

4. Համարկումը այստեղ կը սահմանենք իբրեւ գործընթաց մը որ կ'ենթադրէ անձին/խմբակին տեղաւորումը նոր միջավայր, անոր կարողականութեան դրսեւորումը, անոր նոր ինքնութեան ձեւաւորումն ու պահպանումը (որ կրնայ ընդգրկել շերտեր նախկին եւ նոր միջավայրի մշակոյթներէն ու կենցաղէն), անոր անցեալ եւ նոր միջավայրի առնչութիւններուն յանձնառութիւնը եւ նոր ինքնութեան ժառանգումը յաջորդ սերունդին:

Այս առումով, ինքնութիւնը քարացած վիճակ չէ, այլ կ'ենթադրէ վերակերտումի մնայուն գործընթաց մը: Ան փոփոխական է, կրնայ յեղափոխուիլ ոչ միայն սերունդէ սերունդ, այլեւ նոյն ան-

¹ Այս առումով կարգ մը հայ ազգանուններ լուռ վկան են այս տեղաշարժերուն՝ Այնթապէան, Անեցեան, Զէյթունցեան, Էրզրումեան, Հաճընեան, Սարաշլեան, եւն:

հատի կեանքի տարբեր հանգրուաններուն²: Ինքնութիւնը հեղիեղուկ ալ չէ, ոչ ալ դիւրափոփոխ. ան ունի իր շերտերը, թաղանթները եւ կորիզ մը, որ ամէնէն դանդաղը կը յեղափոխուի:

Նիւթս

Նիւթս կը վերաբերի 1960ականներու առաջին իսկ կէսէն Լիբանան ժամանել սկսած հայաստանցի հարսերու³, որոնք կողակիցներն էին 1950ականներու վերջին եւ այնուհետեւ Լիբանանէն ՅՅ բարձրագոյն ուսման մեկնած լիբանահայ երիտասարդներու: Անոնց թիւը այսօր անցած է հարիւրը: Այս երեւոյթը տակաւին կը շարունակուի ոչ միայն ուսանողական հարթութեան վրայ:

Սահմանափակ ծաւալի ու տարողութեան այս ուսումնասիրութիւնը չի ներառեր ՅՅ ներգաղթած, ապա Լիբանան վերահաստատուած, կամ՝ անձնական նախաձեռնութեամբ Լիբանան աշխատանքի եկած ՅՅ քաղաքացիներ, կամ ալ ՅՅ ժամանած փեսաներու պարագաներ:

Հանդիպումներ ու տեսակցագրոյցներ ունեցած են այսպիսի քսանէ աւելի հարսերու հետ⁴: Սկզբնական հարցաթերթիկի մը հիմամբ հարցախոյզ կատարելով հանդերձ, ձգած են նաեւ որ իւրաքանչիւր հարսի պարագային միւթը ինք ընթանայ իր բնական հունով:

Սերտողութեանս մէջ ջանացած են բացայայտել ընտանիքի գործակցութեան երկու սկզբնական բաղադրիչներէն հայաստանցի հարսին համարկումը: Ուստի այր ու կնոջ այս գործակցութիւնը փորձած են դիտել երեք օղակներով.

ա. Հարսին համարկումը նոր կազմաւորուող ընտանիքին:

բ. Հարսին կարողականութեան դրսեւորումը միջավայրին մէջ, որ նաեւ գէթ մասամբ կ'արտացոլացնէ այս գործակցութեան արդիւնաւէտ օգտագործումը ընտանիք-միջավայր ծիրին մէջ՝ թէ՛ հաւա-

² Անհատի ինքնութեան կերտման գործօններ են տեղական/շրջանային միջավայրը, անհատի ներանձնական-ընկերային-տնտեսական-քաղաքական-տարիքային իւրախտկութիւնները եւ համաշխարհային միտումները:

³ Շնորհակալութիւն կ'ուզեն յայտնել բոլոր անոնց, որոնք բաւական լայն չափով բաժնեկցեցան իրենց ընտանեւորման ու ընտանիքի պատմութիւնը:

⁴ Հարցախոյզները կատարած ենք յուլիս-օգոստոս 2011ին:

քականութեան (ՀՀ ու տեղական հայ/արաբ) եւ թէ՛ ընտանիքի (հարազատներու) առունդով:

գ. Համարկման յետագայ զարգացումները՝ զաւակներու փոխյարաբերութիւն-դրսեւորումը թէ՛ տեղական եւ թէ՛ ՀՀ միջավայրին հետ:

Փորձած եմ ի յայտ բերել ընդհանրութիւններն ու տարբերութիւնները եւ տալ այսպիսի պարագաներու համարկման գործընթացին իւրայատկութիւնները: Հարկ է նշել, սակայն, որ յառաջացածը տեղայնացուած տեսութիւն մըն է, ոչ-աւարտուն եւ միակողմանի, քանի որ չ'ընդգրկեր ամբողջութիւն մը. թէւ ունի տեսակարար կշիռ, բայց չունի հանդիպակաց կողմի՝ լիբանանցի անուսիներու տեսակէտ-պատումը:

Նախատուեալներ եւ համարկման առաջին օղակ

Ա. Ո՞վքեր են հարսերը

Հարցախոյզիս հարսերը⁵ մեծ մասամբ արեւմտահայ եւ ոչ-խորհրդահայաստանեան արմատներ ունին (Էրզրում, Իգդիր, Կարս, Մալաթիա, Մուշ, Շամախի), եւ կան հայրենադարձներ⁶ են (Անճար, Պէյրութ, Քեսապ ծնած, կան Սիպերիա արքորուած, Հայաստանի մէջ լուսանցքայնացուած, հնչակեան/ռամկավար/ դաշնակցական/ անկուսակցական): Կան նաեւ բնիկ արեւելահայ հարսեր (երբեմն՝ մայրը ռուս), եւ նուազ թիւով՝ ներգաղթած-արտագաղթածի զաւակներ: Հարսերը ընդհանրապէս Երեւանի ծնունդ են՝ կան Երեւան հաստատուած, կան ալ գիւղերէն ու շրջաններէն (Ալավերդի, Գիւմրի, Օծուն) Երեւան բարձրագոյն ուսման եկած: Այս հարսերու ծնողքներուն մեծամասնութիւնը միջակէն վեր, զարգացած, բարձր կրթութեամբ ու լաւ աշխատանքի է:

Բ. Ուսումնական մակարդակ

Բոլոր հարսերը անխտիր երկրորդական ուսումով անձեր են: Կան որոնք Պոլիտեխնիկ/Բժշկական ակադեմիայի թիշկ/ճարտարա-

⁵ Առաջին նման ամուսնութիւնը կնքուած է Վարուժանի եւ Սվետլանայի միջեւ 1961ին:

⁶ 1920ականներու կան 1946ականներու ներգաղթեալներու զաւակներ/թոռներ են անոնք:

պետ/մասնագետներ են, կամ՝ ճագ-էսթրատային քոլէճ կամ Երեւանի առեւտուրի ուսումնարան աւարտած են: Կան ուրիշներ, որոնք համակարգիչի մասնագիտութեամբ թերաւարտ են, Բրիւսովի անուան օտար լեզուներու համալսարան՝ անգլերէն ուսանելու դիմած են, բժշկական ուսանելու երազն ունեցող բայց առիթը չունեցած անձեր են: Անոնց շարքին են նաեւ գործավարներ, ընկերութեան հսկիչ-գանձապահներ, եւն:

Եթէ 1960-90ականներու հարսերուն բացարձակ մեծամասնութիւնը համալսարանաւարտ է, նոյնը չէ պարագան յետ-1990ականներու հարսերուն, որոնց մէջ շօշափելի թիւ են ուսումնարան, երկրորդական վարժարան աւարտած անձերը:

Մատնանշելի է, որ 1960-90ականներու հարսերը ուսումնական գերակշիռ դիրք ունէին Լիբանանի իրենց միջավայրի իգական սեռին դիմաց. «Մի մոռնաք որ այն ատեն (նկատի ունի 1960ականները - Ա. Տ.) [հոս, Լիբանան] Ժ. դասարանաւարտ աղջիկները բարձր ուսման տէր կը նկատուէին»: 1990ականներէն ետքի հարսերը գրեթէ չունին այդ գերակշիռ դիրքը, որովհետեւ լիբանահայ ուսումնական մակարդակը բարձրացած է:

4. Ամուսիններ

Որոշակի տարբերութիւն կայ համալսարանական գրասեղաններուն շուրջ առկայծած երիտասարդական սիրոյ ու այն պարագաներուն միջեւ երբ ենթական աւելի իրատեսօրէն սէր ու ընտանեւորուիլ կը փնտռէ: Բնական է նաեւ, որ հոգեբանական տարբեր ելակէտերէ սկզբնաւորուած սէրերը յետագային իրենց տարբեր դրսեւորումները ունենան: Կայ նաեւ ժամանակի ընկերային ընդհանուր տրամադրուածութիւնը եւ միջավայրի վերաբերումը: Արդարեւ, սփիւռքահայ առաջին ուսանողներուն հանդէպ մարդկայնական, զգացական ուրիշ տեսակի վերաբերում է եղած Երեւանի մէջ. «Մենք բնաւ չփուռ չէինք ունեցել սփիւռքահայու հետ: Մեր վերաբերումը իրենց հանդէպ շատ սրտաբաց, քնքուշ, հոգատար էր. ամէն ճիգ կ'ընէինք, որ օգնենք իրենց, քանի որ հայ էին եւ մեր կորած հարազատներն էին եւ՝ քանի որ մենք «ամէնա» ենք՝ ըստ սովետական մեր դաստիարակութեան»: Յետագային երկուստեք այս մօտեցումը կը փոխուի:

Միւս կողմէն, սփիւռքահայ այս տղաքը ունին ուրիշ գրաւչութիւն՝ հարսնցուին դիտանկիւնէն: Հարսնցուն իր միտքի ծալքերուն մէջ, կը բաղդատէ իր ամուսինցուները. «Լիբանանի տղաները աւելի հոգատար են, հաւատարիմ են, կազմակերպ են, ընտանիք սիրող: Լիբանահայերը շատ կնոջը արժէք չեն տալիս՝ ի տարբերութիւն եւրոպացուց, բայց... այստեղի հայրերը աւելի հոգ տանող են երեխաներին, կնոջ ձեռք բռնող են, շատ օգտակար կ'ըլլան կնոջ՝ զաւակ մեծցնելուն»: Ուրիշ մը կը շեշտէ. «արտասահմանցիների վերաբերմունքն էր. մեղմ խօսել, յարգալից ու կիրթ լինել. ասոնք գրաւչութիւն ունէին ի տարբերութիւն հայաստանցի այրերուն»: Ուրիշ հարս մը կը բացատրէ. «Հայաստան խախտում կ'ընես ամբարտաւան կը հակադարձեն, հոս աւելի հանդուրժողական են, հոս նոյնիսկ կռիւի մէջ չափը չեն անցնիր»: Երբեմն այս բաղդատութիւնը կ'անցնի վերոյիշեալ մարդկային ծիրը՝ «Երեւանի օդը, ջուրը, հայրենիքի շունչը փնտռում են», եւ այնքան ալ դրական գործօն չի հանդիսանար. «Մենք այնպիսի դիրքի էինք Հայաստան որ եթէ մնայինք մենք շատ լաւ տեղ կը հասնէինք. մինչեւ հիմա տղաներս կ'ըսեն երանի հոն մնայինք»:

Ուրեմն, համարկման եւ հետեւաբար առողջ եւ արդիւնաւետ գործակցութեան մէջ իր դերը կը խաղայ միջավայրի վերաբերումը, բարոյահոգեբանական մօտեցումը, ենթականերուն տարիքը, ընտանեւորման ելակետը, ազգային-գաղափարական մթնոլորտը, ինչպէս նաեւ մարդկային յարաբերութեանց ու կենցաղային պայմաններու բաղդատութիւնը:

Գ. Հանդիպման պարագաներ, պսակի գործընթաց եւ խոչընդոտներ

1960-90ականներու առաջին հանդիպումներուն բացարձակ մեծամասնութիւնը կայացած է համալսարանական գրասեղաններուն վրայ. սփիւռքահայ ուսանողները լաւ ռուսերէն պէտք էր սորվէին, որովհետեւ մասնագիտական գրականութիւնը ռուսերէն էր. իսկ ռուսերէն գործածելու լաւագոյն միջոցը հայաստանցի դասընկերուհիներու հետ ռուսերէն խօսելու վարժանքն էր, մանաւանդ որ անոնք նոյն հանրակացարանը կը բնակէին, իսկ «Դասարանը 150 հայաստանցի ուսանողի կողքին 7 սփիւռքահայ ուսանող կար»: Յաճախ ռուսերէնի ուսուցչուհին կը թելադրէր որ

ռուսերէն սորվեցնեն: 1990ականներէն ետք կացութիւնը ունի նաեւ տարբերակներ. այսպէս՝ հանդիպումը կը կայանայ պատահաբար, երբ երկուքն ալ կը գտնուին իրենց ընդհանրական ծանօթի տուն, կամ ապագայ ամուսինը թաղակից տուն կը գնէ Երեւան, իսկ ապագայ հարսնցուն այդ տան դրացիին կ'այցելէ եւ կամ նոյնիսկ՝ «թաղում ծանօթացանք»: Երբեմն այդ հանդիպումները պատահական չեն. «ունէինք ընդհանուր բարեկամ որ մեզ իրար ծանօթացուց՝ ամուսնութեան նպատակով»: Երբեմն մայրական կարգադրութիւններ ուղղակի կամ անուղղակի դեր կը խաղան. «...իր մայրը մօրս հետ գիրք դրկեր էր իրեն: Եկաւ մեր տուն, ծանօթացանք իրար, գիրքը առաւ եւ ընտանեկան յարաբերութիւն յառաջացաւ»: Կան եւ այլ պարագաներ. «բումն սէր՝ առաջին հայեացքից չէ եղած, քանի երկուքս ալ ապտակ կերած էինք, հետեւաբար որոշ հասունութեամբ ու փորձառութեամբ կը մօտենայինք իրարու»: Յատկանշական է եւ այս պարագան. «Ամուսինս արտաքինով գեղեցիկ էր, լեզուն էլ բերանը. ես ռուսական կրթութիւն ունէի, հայերէնից էլ շատ տկար, գրական լեզուից՝ զրօ: Ինք էլ հայոց պատմութիւն կը խօսէր՝ շատ մեծ բան կը թուէր ինձի, մանաւանդ որ ես չգիտէի...: Բնաւորութեամբ մեղմ էր. համակրանք յառաջացաւ, բայց ըսի որ անկարելի է չեմ կրնար [ծօգել Յայաստանը]. երբ որ որոշեմ՝ ես կը գրեմ քեզի ...Միւս կողմէ, եղբայրս ամուսնացաւ աղջկայ մը հետ որ ուրիշ տիպի էր: Սկիզբը առանձին ապրեցին, յետոյ մնացին մեր տուն... ես սկսայ ինքզինքս աւելորդ զգալ տանը... անհամ վիճակ յառաջացաւ ... ուզեցի փախչել տնից, աչքիս ոչինչ չէր երեւում...»:

Ռուսերէն սորվելու ընթացքին թէ գրասեղաններու ետին, կամ ալ այլապէս՝ կը յառաջանայ «փոխադարձ համակրանք» եւ զազսի⁷ գործընթացը սկիզբ կ'առնէ 6 ամիսէն մինչեւ 6 տարի, եւ նոյնիսկ՝ ծանօթացումէն ինն տարի ետք, երբ այրը կը յայտնէ որ կ'ուզէ իր ընկերուիին հետ ընտանիք կազմել: Երբեմն զազսը ի մասնաւորի հայաստանցի ծնողաց կամքին հակառակ կը կայանայ. «դա զազս-առեւանգում էր, առանց ծնողքների ներկայութեան»: Իրենց համար անհասկնալի էր փրօ-Յայաստան շրջանակ՝ Սփիւռքի մէջ: Իր հօրեղբայրը երկու անգամ մերժուելէ ետք չեկաւ եր-

⁷ Քաղաքացիական պսակ:

որո՞ղ անգամ խնդրելու ձեռքս: Ստիպուեցանք երկուսով զագս ընել: Իր ընկերները կային: Չագսից միառժամանակ ետք զանգեցի տունն թե՛ էլ տունն չեմ գալու. Փետրուարին մայրը եկաւ եւ վերջապէս պսակը եղաւ Ս. Զռիփսիմէի տաճարին մէջ»: Ահա եւ այլ պարագայ մը. «Ինք գնաց-եկաւ ու միշտ նամակ կը գրէր: Անգամ մըն ալ եկաւ՝ պատրաստուած նշանուելու. ես չէի ուզեր: Մեր ընդհանուր ծանօթները, որոնք Պէյրուսէն իրեն հետ եկեր էին, սկսան առարկել. «Ինչպէս կարելի է... ան Պէյրուս լուր էր տարածեր թէ կ'երթայ նշանուելու... եւ իրենք խայտառակ կ'ըլլան Պէյրուս...»: Ըսի լաւ. շատ մակերեսային մօտեցայ»: Երբեմն, երբ փեսան ուսանող չէ, պսակը չի կայանար Հայաստան այլ՝ փեսայի ծննդավայրը, հարսի ամենամօտիկ հարազատներու՝ ծնողաց, քոյր-եղբօր ներկայութեան: Այլ խօսքով, համարկման նախաքայլերը կը դիմագրաւեն միջավայրի լուրջ խոչընդոտներ որոնք կը լուծուին ամուլին վճռակամութեամբ:

Ե. Առաջին զիջումներ

Ամուլի գոյացման ընթացքին, առաջին շօշափելի զիջումը կը կատարուի հարսին կողմէ. «Ինք պիտի աւարտէր համալսարանը, իսկ ես դիմած էի համալսարան՝ ուսանելու, ինք ըսաւ որ չի կրնար հինգ տարի սպասել»՝ հետեւաբար հարսնցուն կը հրաժարի համալսարանական ուսումէ: Ուրիշ մը թերի կը թողու իր համալսարանական ուսումը (նոյնիսկ ասպիրանտուրան), երբեմն ծնողքի փափաքին կը հակառակի կամ կը ստիպուի իր նախանձելի գործը թողուլ, նոյնիսկ իշխող Համայնավար Կուսակցութենէն հրաժարիլ: Երբեմն հարսը ամէն ինչ իր ետին կը թողու ու կը մեկնի իր ամուսինին ետեւէն. «Ես ընտանիքին միակն էի որ արտասահման հարս գացի. հիմա բոլորը հոն են դեռ»: Երբեմն հարսը անուղղակի պարտադրանքի կ'ենթարկուի՝ որ բնական հետեւանքն է փեսացուին հետ իր յառաջացուցած յարաբերութեան զարգացումին. «Արտասահման գալու գաղափարը չկար մէջս, արտասահման երթալը միտքիս ծայրէն չէր անցներ, քանի գիտէի որ երբ կուսակցական պիտի ըլլայի ես այլեւս դուրս պիտի չելլէի»: Հարսի կողմէն զիջումը յետագային այլ ձեւով եւս կը շարունակուի. «Կեանքիս մէջ իր կամքին հակառակ բան չեմ ըրած. չէի ուզեր զինք նեղացնել. ասիկա զիս չցաւցուց, որովհետեւ իր մօ-

տեղումը, իր սերը այնքան զօրաւոր է որ այս ամէն զոհողութիւնները ըրած են իրեն համար. ամէն տեղ իրեն հետ գացած են»:

2. Փոխադարձ զիջումներ. տեղափոխութիւն Սփիւռք՝ համարկման նոր միջավայրը

Ի տարբերութիւն «համալսարանական» պսակներուն, որոնց պարագային երբեմն ամոլը ուսումը/պրակտիկան/մասնագիտացումը աւարտելու համար միառժամանակ (մէկէն հինգ տարի), երբեմն ծնողքէն անջատ բնակութեամբ կը մնայ 33, այլ պարագաներու՝ քաղաքացիական պսակէն անմիջապէս (կամ՝ երկուքէն ութ ամիս) ետք կը տեղափոխուի փեսայի բնակավայր: Երբեմն, սակայն, թէ՛ համալսարանական եւ թէ՛ միւս պարագաներուն, հարսը միառժամանակ կը մնայ 3 այաստան, մինչեւ որ քաղաքացիութեան իրաւունք ձեռք բերուի իրեն համար, կամ ալ բնակարանի կարգադրութիւնները ամբողջացուին: Երբեմն երկրին անկայունութիւնը կը դանդաղեցնէ եւ կը յետաձգէ տեղափոխութիւնը: Այլ խօսքով, կը յառաջանայ փոխադարձ զոհողութեան հանգրուանը, երբ ամոլը իրարմէ հեռու է եւ այրը (աւելի քան կինը) ջանք կը թափէ ընտանիքի վերամիացման, որ նաեւ ամուլի պաշտօնական միացման երկրորդ մարտահրաւերը կը հանդիսանայ: Այլ խօսքով, համարկումի գործընթացը կ'ենթադրէ զիջումներ ամուլէն:

Է. Համագործակցութեան առաջին արդիւնքներ. առաջին զաւակ, համարկման միջավայրային դժուարութեանց հարթում

«Համալսարանական» պսակներուն մէջ կան պարագաներ երբ առաջին զաւակը կը ծնի Երեւան՝ ամուլի ուսումնառութեան տարիներուն (կամ քաղաքացիական պսակէն մինչեւ հինգ տարի ետք): Ընդհանրապէս այս ամուլները կը ծնին երկու զաւակ, որոնց առաջինը՝ Երեւան, մինչ երկրորդը, կամ ընդհանրապէս վերջինը՝ փեսային ծննդավայրը (երբեմն իրերայաջորդ կամ մինչեւ 5-6 տարի տարբերութեամբ), մինչ երրորդ զաւակը (որ հազուադէպ իրողութիւն է⁸)՝ մինչեւ վեց տարի ետք:

Առաջին ծննդաբերութեան, գրեթէ առանց բացառութեան, միշտ ներկայ է հարսին մայրը, երբեմն՝ մեծ մայրը: Յաճախ երկրորդ

⁸ Կան նաեւ չորս զաւակներով ընտանիքներ:

ծննդաբերութեան ալ ներկայ է հարսին մայրը, որ միառժամանակ կը մնայ իր աղջկան մօտ: Եթէ ծննդաբերութեան նուազ ներկայ է փեսային մայրը, ապա կնունքին ներկայութիւն է փեսային ծնողքը: Ձաւակներուն անունները միշտ չէ որ կ'առնչուին ծնողաց անուններուն:

Կը թուի թէ ծննդաբերութիւնը կը փլցնէ հոգեբանական հիմնական պատ մը հարսին ծնողքին՝ ամուսնութեան հանդէպ ունեցած վերապահութեան, իսկ կնունքը նոյնը կ'ընէ փեսային ծնողքին: Հետեւաբար, զաւակի ծնունդը ընտանիքի կառուցման եւ միջավայրին կողմէ ընդունման համար կը դառնայ յատկանշական գործօն, եւ համարկման գործընթացին առաջին հանգրուանի դիւրացման սատարող: Այլ խօսքով, համարկումի դրական արագ արդիւնքները կրնան սահունացնել գործակցութեան եւ համարկման յետագայ գործընթացը:

Ը. Պէտք է ընդգծել կենցաղային ու ապրելակերպի տարբերութիւնը

Կարծէք թէ մշակութային ցնցում կ'ապրին ոմանք, մանաւանդ անոնք որոնք արեւմտահայ արմատներ չունին. այլապէս՝ նիստուկացի եւ կենցաղային աւանդութիւններու առնչութեամբ դժուարութիւն այնքան ալ չի նկատուիր, մանաւանդ ՅՕականներու հարսերու պարագային: Կենցաղային ցնցումը մեծ է ոչ-արեւմտահայ արմատներով հարսերուն քով. «Կենցաղը՝ ինչպէս կ'արթննան, կ'ուտեն, օրէնքները, ճաշերը տարբեր էին: Բոլոր ճաշերուն անծանօթ էի... կեսուրիս հետ հինգ տարի ապրեցայ որպէսզի սորվիմ... Արժէքային համակարգին մէջ ալ տարբերութիւն կայ. հոն տղան բանակէն վերադարձէն ետք կ'ամուսնացնեն, հակուած են աւելի զաւակին օգնելու. հոս՝ կը ձգեն որ մեծնայ, ինքզինք գտնէ, գործ ունենայ, վայելէ մինչեւ ամուսնանալը», «...ամէն ինչ ուրիշ էր. ճիշդ է նոյն հայերն են, բայց ուրիշ են. բարքերը... Երեւանում դուռ կը դակես ու հաց կ'ուզես, այստեղ՝ ոչ:

...Երեւան աւելի բաց միջավայրի մէջ էի. հոս աւելի պահպանողական էին»: Ուրիշ մը կը շեշտէ. «Պատկերացնում էք Պար Իլիասով⁹ գաս ու անցնես Անճար»: Մշակութային/կենցաղային ցն-

⁹ Անճարի մօտակայ, մշակութապէս եւ կենցաղային առումով նուազ զարգացած լիբանանեան մեծ գիւղ:

ցումին զուգահեռ է մակարդակի անկումին փաստը. «Առաջին տարիները շատ դժուար եղան. Հայաստան ապրած այդ բարձրութիւնից ընկանք ոչ թէ գետին, այլ փոս. տարիներ պէտք էր մակերես հասնելու»: Ուրիշ մը կը գանգատի. «Ընդհանուր անմակարդակութիւն կը տեսնեն [բայց] կը հաշտուին»:

Թ. ՀՀ ուսանելու մեկնող լիբանահայ երիտասարդներու մեծ մասին ծնողական նիւթական վիճակը բարեկեցիկ չէր, հետեւաբար ամուլը կը դիմագրաւէ **կենցաղային-տնտեսական դժուարութիւններ**. «դժուարութիւնները ընդհանրական են՝ տնտեսական: Սկիզբը կենցաղային եւ կեցութեան դժուարութիւններ ունեցանք, յետոյ ամուսինս սկսաւ աշխատիլ ու բարելաւուեց մեր վիճակը»: Երբեմն հարսին նպաստը կ'ըլլայ կենսական. «...Ամուսինս կ'աշխատէր բայց իր եկամուտը չէր բաւեր. պարտքերու մէջ էին. հետս բերած ապրանքէս ու դրամէս մաս մը պարտքերուն զնաց. ինն սնտուկ ապրանք-օժիտ բերած էի հետս, նոյնիսկ գունաւոր հեռատեսիլ: Վաճարեցի ու խոհանոցը սարքեցինք»: Նիւթական բարելաւման իբրեւ հետեւանք, ամուլը կ'անցնի անջատ տուն, երբեմն փեսայի ծնողաց կողքին, կամ անոնց տան վրայ (երբեմն նոյնիսկ անոնց նիւթական օժանդակութեամբ) երբեմն ալ ամուլը նիւթապէս կ'աջակցի ծնողաց: Երբեմն կեցութեան պայմանները անկարելի ըլլալով հարսը կը ստիպուի միառժամանակ վերադառնալ ՀՀ, կամ՝ «...Երկու օր կեսուրիս տունը մնացինք, ապա երկու ամիս տեքորիս տունը, որուն խոհանոցը աւելի բարուօք վիճակի մէջ էր», «...նորածինի հոգածութեան եւ մաքրութեան մտահոգութիւնները կային: Կեսուրեմնցս տունը չունէր այդ յարմարութիւնները, յետոյ կեսրայրս վթարի էր ենթարկուել», ու երբեմն փեսային հայրական տունը կ'ընդգրկէ նաեւ փեսային մեծ մայրը, հիւանդ ծնողքը, ամուրի եղբայրն ու քոյրը¹⁰: Երբեմն տունը կ'ունենայ շատ անմխիթար վիճակ. «Երբ հաստատուեցանք Պէյրութ, տունը պասս պարապ էր. դանակ-պատառաքաղից ենք նոր սկսել: ԱՖԷՏԷՆ¹¹ դրամ փոխ առինք ու կահաւորեցինք ծնողական տունը»: Ծնողական տունը լքելու այլ պատճառներ ալ կան. «Ծնողքը հակառակ որ մեզ շատ սիրեց՝ չընդունեց, կարծեցին որ տունը պի-

¹⁰ Ասոնց պէտք է բարդել երբեմն դրացիներու եւ ազգականներու միջամտութիւնը:

¹¹ Լիբանահայ ներհայկական փոխօգնութեան դրամատուն:

տի առնենք»: Երբեմն փեսային եղբայր-քրոջ պսակը, կամ անոնց առանձին ապրելու փափաքը անկիւնադարձ կը հանդիսանայ ամուլին համար եւ ամուլը կ'անցնի կեանքի աւելի լաւ պայմաններու:

Երբեմն, ծնողքէն անջատուիլը կը տեւէ ութ տարի: Կան պարագաներ, երբ ամուլը կը մնայ ծնողքին տուն՝ մնայուն. «Բնակեցանք այս տունը. կեսուրս վեց ամիս հոս է, վեց ամիս՝ հարսին քով՝ Մ. Նահանգներ: Տունը ուրիշ մէկը չկայ»: Երբեմն այս գոյակցութիւնը կը տեւէ մինչեւ փեսային ծնողաց մահը:

Ժ. Կայ նաեւ դժուարութեան այլ՝ մարդկային գործօն մը՝ կարօտը, որ կը նուազի բայց չ'անհետիր, եւ ունի նաեւ այլ՝ նուազ տեսանելի բայց էական դերակատարութիւն ու հետեւանքներ. «Երբ հոս եկայ բացարձակ մէկը չէմ ունեցած: Ծնողքէս հեռու ըլլալը խնդիր էր ինձի համար: Երբ եկայ հսկայական պարապի առջեւ գտայ ինքզինքս: Խորհուրդներու համար կ'երթայի ամուսնուս մեծ քրոջ քով... «Տարիքի հետ յաղթահարեցի կարօտս»: Իսկ միջավայրը դրապէս կ'ազդէ. «Հայկական մթնոլորտին,- կը հաւաստէ հարսերէն մին,- շատ օտար չենք զգար մեզ. պզտիկս առտու կ'ելլէ՝ ապահով կը զգամ»: Ոմանք այս հայկական ազգային երեսակը չեն տեսներ եւ հոգեբանական շեշտակի ու յաւելեալ հակումներ կը դրսեւորեն դէպի իրենց ամուսինները. «Հիմա եզրակացնում եմ որ ես կեանքում շատ մեծ բան եմ շահել՝ անձնական գետնի վրայ, բայց տուել եմ շրջապատս, հայրենիքս. կարող եմ հրաժարուել ամուսնուցս կամ հայրենիքից»: Կան, սակայն հարսեր, որոնք կը դժուարանան:

ԺԱ. Այս եւ նման դժուարութեանց յաղթահարման համար թերեւս մեծագոյն գործօնը ենթակայական է. հարսին բնաւորութիւնը, տրամաբանութիւնն ու զգացումները¹². «Իմ շահերը ինձ թելադրեցին որ ընդունեմ կեանքս. թէ սա՛ է իմ կեանքը, ի՛մ ընտրութիւնն է: Յարմարուեցայ կեանքին, ես աւելի կապուեցի իմ ընտանիքին, ինչ որ չտեսայ շրջապատիցս, փորձեցի առնել երեխաներիցս ու ամուսնուցս ու բաւարարուել նրանց քջով»: Ուրիշ մը կը բացատրէ. «Յարմարիլ միջավայրին, ընտանիքին, որովհետեւ երկրէ մը եկած էի, ուր ապրելակերպը, մտածելաձեւը ուրիշ էր:

¹² Այս մասին, տե՛ս այլուր՝ տարբեր ենթախորքով:

Հարս մտնելու ետք որոշեցի՝ ես իրենց պիտի յարմարիմ. բոլորս ալ այնքապցի էինք: Կեսուրս կ'եփէր ճաշը: Ես շատ գէշ ատեն եկայ Լիբանան (նկատի ունի Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի հանգրուանը - Ա.Տ.), բայց երբեք չեմ ուզած երեխաներս առնելով Հայաստան երթալ»: Ոմանց պարագային նկատելի է նաեւ հայրենասիրական դրդապատճառ. «1960ականներու հարսերուն պարագային 1958ի յիշողութիւնները թարմ էին: Ատելութիւնը երկուստեք էր. չեմ ներած որ հայը հայուն կրնայ մորթել»: Եւ քանի որ 1958ին Երեւան եկած սփիւռքահայերը կը պատմէին եղբայրասպանութեան մասին, հարսը կանխատրամադրուած է խնդիր չունենալու մոր միջավայրին մէջ:

Ի յաւելումն այստեղ գրուածին, ոմանք համարկումին յաջողունը կը վերագրեն անձնական ճիգի, հասկացողութեան, գիտակցութեան, ինքնակրթութեան, հայկական միջավայրին. «Բնաւորութեամբ մերուող եմ», «Ես մեջէս ալ ունէի», «գաղափարական հայրենասիրութիւնը պատճառ դարձաւ որ դիւրին մտնեմ իրենց մէջ», «Ես հարս գալէս յետոյ ինձի համար ամուսինս, զաւակներս, յետոյ ծնողքս կու գայ: Հայաստանցիներու մեծագոյն փրոպէլէնը ատ էր», «Ինձ սկիզբէն համոզեցի. մտածեցի որ աս է իմ երկիրս, բայց մինչեւ հիմա ալ Հայաստանը կը մնայ հայրենիքս: Նոյն չափով ալ Լիբանանը կը սիրեմ, քանի կեանքիս կէտէն աւելին հոս ապրած եմ», «Ընտանեկան կենցաղային փոփոխութիւններու ենթարկուեցայ: Հիմա [Անճարի] բարբառով, թէւ սխալ, բայց կը խօսիմ: Սենք երկուքս (սփիւռքահայերն ու հայաստանցիք - Ա.Տ.) ինչո՞վ տարբեր ենք. շատ համահունչ ենք, արժէչափերու համակարգը մոյնն է՝ երեխայ մեծցնել»:

ԺԲ. Բայց ոչ-բոլոր հարսերը այսպէս են վարուած. անոնցմէ մին կը դիտարկէ. «Լիբանանի մէջ հայաստանավարի ենք մտածուն՝ յարաբերութիւններդ, ընդունելութիւններդ: Սխալ էր. պէտք էր կտրէինք, գոցէինք [Հայաստանը] եւ ապրէինք Պէյրութ: Իսկ երբ հեռատեսիլը սկսաւ, ամբողջովին կտրուեցանք Լիբանանէն, այլապէս թերեւս կ'անցնէինք այս կեանքին: - Ու կը շարունակէ,- Անոնք որոնք կարօտախտը կրցան մէկդի դնել, դադրեցան հայաստանցիի պէս ապրելէ, անոնք որոնք կրցան հայաստանցիութիւնը մէկդի դնել,

կրցան անելի հանգիստ ապրիլ: Անոնք որոնց ամուսինները իրենց կիները հրեցին որ լեզու սորվին, անոնք լաւ են հիմա: ...Հայաստանի գնացքին չնստանք, այստեղի գնացքին ալ ուշացանք: Չմերուիլը ինքնաբերաբար եղաւ. թերեւս հանգամանքները ստիպեցին, ոչ թէ մեր ուզել-չուզելը: Կապ ունի՞ համարկուիլը ինքնադրսետւորման հետ: Ես չեմ կարողացել լիարժէք դրսետւորուել, երազներս իրականացնել. կրնայի շատ լաւ բժիշկ ըլլալ, շատ լաւ օգտակար կրնայի ըլլալ, բայց լեզուական կաշկանդումը խոչընդոտեց»:

ԺԳ. Առաջին հինգ տարին կը թուի ամենէն դժուարն ըլլալ համարկման գործընթացին մէջ: Քիչերն են որ դժուարութիւն չեն ունենար այդ շրջանին. «Բոլորը զարմացած են, նոյնիսկ մայրս, որ առաջին երկու ամիսը քովս էր. զարմացած են որ դժուարութիւն չունեցայ: Մէկ անգամէն մերուեցայ»: Նման սահուն «մերուելուն» մէջ դէր կը խաղայ տեղական ընդունելութիւնը. «Ձիս ընդունեցին շատ լաւ. օտարութիւն չգագցի. միջավայրի փոփոխութիւն կար. տարբեր էին սովորութիւնները, ապրելակերպը, հիւրասիրման ձեւերը, խօսելակերպը, բայց յարմարեցայ: Կեսրայրս անելի մեղմ էր: Կեսուրս կ'եփէր ճաշը»: 1960ականներու հարս մը կը հաստատէ նոյնը. «Միջավայրիս մէջ բոլորը զիս շատ կը սիրէին, իմ գնումներս իրենք կը սակարկէին, «մեր հայաստանցի հարսը» կ'ըսէին: ...Իրենց ոգետրութիւնը կը վերագրեն իմ հայաստանցի ըլլալուն: Ընտանիքէն հեռու ապրող էքզոթիք կենդանի մըն էի իրենց համար»: Ուրիշ մը կը կրկնէ. «Ինձի համար ծնողքը մեծ հօրս ու մեծ մօրս պէս էին»: Բայց կան եւ այլ պարագաներ. «Երբ բանը բանէն անցած էր, երկրորդ գաւակով յղի էի, մտածեր էի երթալ Հայաստան ու ետ չգալ... շրջան եղաւ երբ երեխայովս ռումբերու տակ քալած եմ եւ աղօթած որ ռումբը գայ ու մեզ կտոր-կտոր ընէ... Որոշեցի չվերադառնալ Պէյրութ, բայց եղբօրս Հայաստանի հարսն ալ համ չէր տար... Յետոյ մտածեցի որ գաւակներս ալ կրնան մեղադրել զիս թէ մեր հայրն է ինչ ալ ըներ պէտք էր դիմանայիր»:

ԺԴ. Սակայն միշտ չէ որ յարաբերութիւնները լաւ կը մնան. «Հարազատներուն հետ սկիզբը լաւ էինք, յետոյ եղան անձնական վիրաւորանքներ. երեւի սպասելիքներ ունէին իրենց գաւակէն. սկիզբը շատ դժուար եղաւ, ընտանեկան սերտ յարաբերութիւնները չմնացին»: Կարելոր է նաեւ փեսայի հարազատներու վերա-

բերումին ժամանակային գործօնը, մանաւանդ որ «Կեանքիս մէջ առաջին անգամ է որ Յայաստանէն դուրս կ'ելլի: Յետոյ սկսան ցնցումները», «Երբ Անճար եկայ միայն զիրենք գիտէի»: Ուրիշ մը կը ցաւի. «Սկզբից կեսուրս չընդունեց ինձ: Իբրեւ մայր՝ ինք մասնակից չեղաւ նշանդրէին, եւ դա իր ազդեցութիւնը ունեցաւ. կար սառնութիւն, անտարբերութիւն»: «Սկիզբը մեզ չընդունեցին, իսկ յետոյ երբ ընդունեցին՝ արդէն ուշ էր», - կը փսփսայ ուրիշ մը:

Կան եւ աւելի ծանր պարագաներ. հարսերէն մին կը բանայ վարագոյրին ծայրը. «Իմ կարծիքովս լիբանանցի մայրերը չեն սիրեր հայաստանցի հարսերը, որովհետեւ մայրերը չեն ընդունիր այդ հարսերուն կարողութիւնը՝ գործի թէ միտքի: Խօսքը իմ սերունդիս մասին է, իմ եկած ատենս հոս աղջիկները [շատերը] չորրորդ դասարանէն կը դադրէին. երբեք նկատի չառին իմ ուսումս: Մայրերը հայաստանցի հարսերու տուն վարելու սիսթէմը չէին հաւնէր, վերէն կը նայէին. կեսուրիս հետ տասնհինգ տարի մայր ու աղջիկ ապրած եմ, որմէ ետք զիս սատանայ տեսաւ, չընդունեց իմ ընտանիք ղեկավարելս, ուզեց իրմէ կախեալ ապրիմ: Հարս ու կեսուր մէկ տղայ կը սիրեն. մայրը անձնասիրաբար զաւակը իրը կը շարունակէ նկատել ամուսնութենէն ետք իսկ, եւ կը պնդէ նաեւ որ ամէն որոշում իրմէ պէտք է ելլէ: Լիբանանցի հարսին պարագային այդպէս չէր, որովհետեւ լիբանանցի հարսը կոմակ ունէր... Մեզ չքաւոր երկիր կը նկատէին, անօթի, աղքատ, իրենք մեզ հազցուցեր, կերակրեր են, իբր թէ մենք չքաւորութենէ կը փախչէինք Յայաստանէն: Իբր թէ ամուսնութիւնը առիթ էր աղքատ երկրէն դուրս ելլելու»:

ԺԵ. Սկզբնական շրջանի դժուարութիւններու հարթման զուգահեռ կը զարգանայ համարկումի գործընթացի առաջին օղակը, որ կը տեւէ չորս-հինգ տարի, երբ կը սկսին «զտուիլ սերերը, նախընտրութիւնները»: Ոմանք համարկուած կը զգան երկրորդ տարիէն եւ այնուհետեւ՝ տարուէ տարի, անձը կը դառնայ աւելի «ինքնավստահ»: Համարկումը իր լայն թափը կ'առնէ երբ զաւակները կը սկսին յաճախել դպրոց ու հարսը կը սկսի ուրիշ, իրեն տարեկից ծնողաց ծանօթանալ, «օրը դասաւորել», այլապէս՝ «երեխու հետ սահմանափակուել էի»: Համարկումը երբեմն այնքան կը խորանայ, որ յառաջ կը բերէ նախկին տեսակետերէ հեռացում: Հարսե-

րէն մին հեզմանքով կը նկատէ. «Ես ամբողջ կեանքս Հայաստան ապրած եմ, միակուսակցական երկիր, միշտ լսած եմ որ դաշնակցները լաւ չեն: Պատերազմի օրեր էին մեկներ էի Երեւան: Գացեր էի օվկր ու երբ ըսի թէ Պուրճ Համուտ կ'աշխատիմ, ըսաւ դաշնակցներու՞ն մէջ, եւ թէ՛ դաշնակցներուն հիւանդները կը բուժեն»:

Համարկման երկրորդ օղակ

1. Տեղական միջավայր

1ա. Կարողականութեան դրսեւորում եւ խոչընդոտներ

Աշխատանքը՝ համարկման գործընթացի իւրօրինակ դրսեւորումը եւ առաւել սատարող գործօնը, միշտ ալ ուշ ներգրաւուած է: Գրեթէ չկան պարագաներ, երբ հայաստանցի հարսը փափաք չունենայ աշխատելու: Կա՛յ այդ փափաքը՝ կա՛մ առանձին աշխատելու իր մասնագիտութեամբ, կա՛մ ալ աջակցելու ամուսինին ձեռնարկելիք ազատ ասպարէզի նոր աշխատանքին՝ ըստ իր գիտելիքի կամ ուսման փորձառութեան: Քիչ են պարագաները, երբ հարսը չփափաքի աշխատիլ. «չաշխատելուս այլ պատճառ մը ներքին բարդոյթս էր որ ե՛ս պիտի նայիմ երեխաներս, առ ի հակադարձութիւն իմ ծնողքիս, որոնք իբրեւ կրթական գործիչ չէին կրցած մեզի հոգալ»: Սակայն կան գործօններ, որոնք կը խոչընդոտեն:

Երբեմն ամուսինը չի թողուր եւ չ'ուզեր որ կինը աշխատի, ինքնաշարժ վարէ¹³: Արդարեւ, միշտ չէ որ ամուսինը կը նախաձեռնէ իր հայաստանցի կողակիցը համարկելու¹⁴: Հարսերէն մին կը շեշտէ. «Իմ շրջանակս ստեղծեր եմ միմակ ինքս»: Ուրիշ մը կը շարունակէ՝ «Հրատարակած եմ գիրքեր, վերջերս ալ կազմակերպեցի իմ գիրքիս գինեծօնը», «Գալէս ի վեր տանտիկին եմ. ամուսինս չու-

¹³ Ակնկալուածը ամուսինի քաջալերանքն է, որ աւելի մտայնութեան խնդիր կը նկատեն հարսերը, մատնանշելով որ ՀՀ ուսման մեկնողները խոնարհ, պահպանողական դասերէ էին:

¹⁴ Պէտք է ենթադրել որ փեսաներուն քով կար նաեւ մտահոգութիւնը եւ անվստահութիւնը իրենց կիներուն հանդէպ. անվստահութիւն՝ որ անոնք կրնան տհաճ վիճակներու մատուցիլ ու վնասուիլ օտար/նոր միջավայրէն, եւ հետեւաբար փեսաները իրենց կիները կրնային միջավայրին փոքրաթիւ անձերու վստահիլ, նաեւ՝ իրենց դպրոցական դասընկերներուն: Երբեմն տեղացի փեսաներու ընկերային-ակումբային դիրքը կ'օգտէ որ հայաստանցի իր կինը առիթ ունենայ դասախօսելու, ասմունքելու, երգելու, նուագելու:

զեց որ աշխատիմ, ըսաւ երեխաներս մեծցուր, չնայած որ շատ կը սիրէի աշխատիլ»: Կը յաջորդէ այլ հարսի մը ափսոսանքը՝ միջոցները չմէկտեղելու. «Ամուսինիս հայրը կօշկակար էր, մայրը դերձակ: Նոր տուն հիմնելու պարագային եթէ կեսուրները աջակցէին, ասեմք երեխաները պահէին, եւ առիթ տային որ կինն ալ աշխատի...»: Գրեթէ միշտ խոչընդոտը զաւակներուն փոքրութիւնն է, մանաւանդ որ տեղացի երէց ծնողքը չ'ուզեր լիաժամ հոգալ թոռնիկը/թոռնիկները¹⁵. «տնեցիք ըսին թէ ով պիտի նայի երեխաներուն... ի՞նչ ընեն, որու՞ ձգեն. երբ գար երեխան՝ ես տունը պէտք էր ըլլայի»: Ու մին ափսոսանքով կը մատնանշէ. «Չայաստանցի հարսեր կան հոս, որոնք պէտք է ամուսնական կեթոյի մէջ բնակին. կին որ Կոմիտասի անուան երաժշտանոցն է աւարտած... ոչինչ կ'ընէ...»: Կայ, սակայն, նաեւ հակառակ պարագան. «ամուսինս որեւէ ձեւով հակառակ չէր եղած ինձի. տան գործերս կը կիսէր»: Ուրիշ մը կը բացատրէ. «Չամարկունս հեզասահ եղաւ, որովհետեւ ամուսինս ալ զիս մղեց»:

1բ. Կայ նաեւ արաբերէն լեզուի իմացութեան խոչընդոտ-գործօնը, ուր դարձեալ ի յայտ կու գայ ամուսինին դերը՝ լեզու սորվիլ չքաջալերելու մէջ (թէև կան պարագաներ երբ հարսը քաջալերանքով թէ այլապէս կը հետեւի լեզուի դասերու). «Ամուսինս կ'ըսէր պէտք չկայ», «չեն ձգեր աչքդ բացուի, որպէսզի իր տիրապետութեան տակ մնաս», «իմ ռուսերէնս ոչինչ ըրաւ», «լեզուի արգելքը մեծ էր», «Միակ դժուարութիւնը լեզուական էր»: Ուրիշ մը, սակայն, կը հաւաստէ. «Չորս երեխաներս ես քշեցի օթոյով դպրոց»:

Արաբերէնի անգիտութիւնը կը յառաջացնէ նաեւ դպրոցական դժուարութիւն, որ կը դրսեւորուի զաւակներու արաբերէնի թուլութեամբ: Ոմանց կը թուի թէ «Անոնք որոնք լեզուական դժուարութիւնները յաղթահարեցին՝ արաբերէն եւ անգլերէն [սորվեցան], լաւ են հիմա. մենք բացարձակ ոչինչ գիտէինք»: Լեզուական դժուարութիւնը միայն անգլերէնն ու արաբերէնը չեն: Բազմաթիւ են պարագաները, երբ կը պարզուի որ հայերէն հաղորդակցելու եւս դժուարութիւններ կան. «Մեծ մայրը երեխային հետ բարբառ կը գործածէր, [ես՝] արեւելահայերէն կը գործածէի, միւսներուն հետ արեւմտահայերէն կը գործածէի»: Ուրիշ մը կը ծիծաղի. «Ու-

¹⁵ Նաեւ որովհետեւ այլ թոռնիկներ ունի:

նեցայ հիպոթիտ լեզու մը, զոր փոխեցի երբ աղջիկս սկսաւ դպրոց յաճախել, մանաւանդ որ ուղղագրութեան սխալներ ալ սկսաւ ընել: Մեր սերունդի լեզուի կէսը ռուսերէն էր, հոս զգացի որ իմ խօսածս մարդիկ չեն հասկնար, ստիպուած էի մաքուր հայերէն բառեր գործածել, որպէսզի հասկցուիմ»:

Հետեւաբար, լեզուի իմացութիւնը եւ լեզուն սորվելու ճիգը կարելոր միջոց կը դառնան աշխատանքի լծուելու՝ անձի կարողականութեան օգտագործման առումով:

1գ. Անձի կարողականութեան դրսեւորման այլ խոչընդոտ է գործազրկութիւնը: Կան պարագաներ, երբ հարսը իր մասնագիտութեամբ աշխատանքի կը լծուի իր ժամանումէն 24 տարի ետք: Այստեղ հարցը մասնագիտութեան դրսեւորման տեղական առարկայական պահանջարկին կ'առնչուի¹⁶: Ասոր առնչուող մանրամասնութիւն մըն է խորհրդային գիտութեան թերագնահատումը (մանաւանդ՝ սկզբնական 1960-70ականներուն). «հայաստանցի մասնագէտներուն ցանցի ետեւէ կը նայէին... 1963ին երբ եկանք, ամուսինս մի քանի ամիս անգործ մնաց. առաջին շրջանաւարտն էր: Հայ գործարանատէրերը քիչ կը վճարէին, 1963-1972՝ պաշտօնեայ էր. արտասահմանէն առաջարկ եղած է, բայց «դուն համայնավար երկրէ եկած ես» [կ'ըսէին ու կը մերժէին]...»: Այս երեւոյթին այլ տարբերակն է երեւանէն շրջանաւարտ բժիշկներու պետական բժշկական պարտադիր քննութիւնը՝ քուրքիւմ¹⁷: Կան պարագաներ երբ հարսը կը ստիպուի երեք անգամ քննութիւն տալ ոչ թէ գիտելիքի այլ լեզուի անգիտութեան պատճառով: Ահա թէ ինչու սկիզբը, կը թուի թէ հայաստանաւարտ լիբանահայերը կ'աշխատին նուազ վճարումով, երբեմն ոչ-լիարժէք, կամ՝ նոյնիսկ իրենց մասնագիտութեան մասնակի առնչութեամբ գործեր կ'ընեն, մինչեւ որ ճանչցուին իբրեւ մասնագէտ, վարժուին իրավիճակին, կապեր հաստատեն ու սկսին աշխատանքային մագլցումի: Նիւթական անբաւարար պայմաններու բերումով, սկիզբը, նորակազմ ամուլը (գրեթէ բոլորը) կը բնակի ամուսինին ծնողական տունը, ծնողաց հետ:

¹⁶ Աշխատանքի խնդիրը առաւել կը բարդանայ Անճարի մէջ:

¹⁷ Այս առնչութեամբ Լիբանանեան Համալսարան վարժեցման դասընթացքներ կը հաստատուին այսպիսիներուն համար:

1դ. Կարողականութեան դրսեւորման իւրայատուկ ձեւ է կամաւոր աշխատանքը: Երբ չկայ գաղափարական գործօնի խոչընդոտը¹⁸, հարսերը այս կամ այն ձեւով կը դրսեւորեն իրենք-զիրենք, կամաւոր ծառայութեամբ. «հասարակական աշխատանքը կը լեցնէ իմ օրս, եւ դուրս կը բերէ [զիս] լոկ տանտիկինութեան վիճակէն»: Քիչերն են որ չեն մտներ միջավայրի այս կամ այն յանձնախումբին, միութեան մասնաճիւղին, ընկերային մարմնին մէջ: Կամաւոր գործունէութիւնը կը սկսի հարսին ժամանումէն ոչ անմիջապէս ետք: Առարկայական նախնական (տեղաւորումի) ու ենթակայական (վարժեցումի) պայմաններու կարիքը կը թելադրէ նման գործունէութեան ուշացումը. «չմտայ, պարզապէս որովհետեւ դեռ մշակուած չէի»: Ասիկա կը տեսէ մօտ երկու տարի, երբեմն՝ մինչեւ տասներեք տարի: Փոքրաթիւ են անոնք, որոնք ցարդ տունէն դուրս չեն դրսեւորած իրենց կարողականութիւնը:

1ե. Կարողականութեան դրսեւորման այլ պարագայ է տնային գործունէութիւնը. «Կարել սորվեցայ. 1969ին Սուբ Թաուիլէն¹⁹ նուկիով կտոր կը գնէի ու հագուստ կը կարէի, որովհետեւ ամուսնուս եկամուտը բաւարար չէր: Կար կարելս շրջանակս լայնցուց, որովհետեւ այն ատեն ամէն կին իր հագուստը ինք կը կարէր: Պէյրութը շատ բան տուած է ինձի. հոս սորված եմ ձեռագործ, ասեղնագործ, քրոշէ, կար կարել սորված եմ սփիւռքահայ կիներէ: Յոս ես ականատես եղայ Սփիւռքահայ կնոջ հրաշագործ ձեռքերուն: Երեսան ամէն մարդ կ'աշխատէր, ատանկ բանի ժամանակ չունէր»:

1գ. Հարսերէն մին կը բացատրէ. «այլ պատճառ էր նաեւ իմ մարդամօտութիւնս եւ հաղորդականութիւնս», «միշտ լաւատես եղած եմ, եղանակը բարեխառնած է զիս»... «Ես յարմարող եմ»²⁰: Արդարեւ, մարդկային գործօնը դարձեալ իր բարերար դերակատարութիւնը կ'ունենայ: Յամենայնդէպս, զաւակ խնամելը, միութեանական կամաւոր աշխատանք, կամ ուղղակի վճարովի աշխատանք:

¹⁸ 1960-1990ականներու հարսերուն մօտ կայ որոշ վերապահութիւն կուսակցականացալու, որ սակայն յատկանշականօրէն չի տարածուիր իրենց զաւակներուն վրայ: Այսինքն, իրենք չեն արգիլեր որ իրենց զաւակները ոչ միայն ակումբ երթան, այլեւ դառնան կուսակցականներ:

¹⁹ Ատենի Կեդրոնական Պէյրութի նշանաւոր շուկաներէն մին:

²⁰ Այս մասին աւելի ետք դարձեալ կ'անդրադառնանք:

տանք կատարելը միջոց էին. «Առիթ մը... որ ես զիս հաստատեմ, ինքզինքս դրսեւորեմ»: Ուրիշ մը կ'ընդգծէ. «Ուստի ոչ թէ շուկայի բացը լեցնել էր, այլ՝ իմ»:

Հետեւաբար, կարողականութեան առաջին իսկ դրսեւորումները առաւել համարկման եւ կարողականութեան առաւել օգտագործման հնարաւորութիւններ կ'ընձեռեն:

1է. Ընդհանրապէս, տպաւորութիւն կը յառաջանայ թէ կազմուած ամուսնեւորում մէջ ամուսինը նախաձեռնողն ու գերիշխողն է, հարսը՝ հետեւողը՝ հակառակ շատ յաճախ հարսին նախաձեռնող ոգիին: Հարսը ընդհանրապէս երկրորդական դիրքի վրայ է, նաեւ որովհետեւ Միջին Արեւելքի ընկերութիւնը այրիշխանական է: Այլ պատճառ մըն է հարսին համար միջավայրի օտարոտիութիւնը, անձանօթութիւնը, ուստի նաեւ անապահովութիւնը, կախեալութիւնը՝ գէթ միառժամանակ. «կը սարսափէի արտաքին աշխարհէն ... գաղափարական ժխտական դաստիարակութիւն առերէնք քափիթալիսք աշխարհի մասին...: Հայկական միջավայրէն դուրս ես հաշմանդամ էի: Երբ ամուսինս որոշեց ծնողքէն անջատ ապրիլ, ես սարսափեցայ, թէ՛ ինչպէս պիտի ապրիմ, եւ թէ ես պէտք է հայկական միջավայրի մէջ ապրիմ»:

Ահա թէ ինչու կը հանդիպինք պարագաներու երբ հարսը ամուսնութենէն միառժամանակ ետք, հասարակագիտութեան մէջ ծանօթ mid life crisis երեւոյթին ալ մղումով, թերեւս, «կ'ընդվզի»: Իրաւ ալ, ամուսին կարողականութեան համագոր դրսեւորում եւ կողմերու զոհացումից բաւարարութիւն չյառաջանալու պարագային ծայր կ'առնէ սկզբնական ամուսնական լռելեայն համաձայնութեան միակողմանի վերատեսութիւնը որ կը սպառնայ ընտանիքին կայունութեան²¹: Այլ խօսքով, բեկում մը յառաջանալու պայմանները կը գերակշռեն ու կը խախտեն տիրող ընտանեկան *սթաթիւս քօն*: Այդ բեկումը յաջող վերահսկելու եւ լաւ վարելու պարագային արդիւնքները կ'ըլլան մեծապէս դրական, եւ հարսին համարկումը կը դառնայ օրինակելի, այլապէս կը կորսուի տան խաղաղութիւնը եւ աւելին:

²¹ Նման ընթացքը, առհասարակ, կ'ենթադրէ ամուսնական շուրջ տասնհինգամեայ ընթացք մը եւ հետեւաբար, այս երեւոյթը կը նկատուի առաւելաբար 1960-1990ականներու հարսերուն պարագային:

1ը. Այսպիսի հարսերը իրենք զիրենք կը նկատեն «հետեւող»: Անոնք մեղաւոր կը գտնեն իրենց դաստիարակութիւնը. «սխալ դաստիարակութեան արդիւնք էր»: Դաստիարակութիւնը երբեմն չէ սերմանած ինքնակերտումի, ինքնադրսեւորումի նախաձեռնելու հունտերը. «Երբեք դժգոհանք չյայտնեցի, պահանջքներ չդրի: Հաշտուած ձեւով ուզեցի ապրիլ», «Ամուսնանալէս ետք գաղափարականս մէկ կողմ դրած եմ», «Նաեւ այն՝ որ լեզուն չէի գիտեր, չէի կրնար առանձին բան ընել»:

Ոմանք, սակայն, կ'ապստամբին *սթաթիւս քօին* դէմ, եւ արդիւնքը երբեմն կ'ըլլայ տխուր. «Իրօք կորցրի ամուսինս, ընտանիքս, բայց գտայ ես ինձ...»: Հայաստանցի հարսերու կեանքի ընթացքը երեք տեսակ եղած է Լիբանանի մէջ.

ա) անոնք որոնք կեղեւին յաղթած են, կրցած են դրսեւորել, իրենց մասնագիտութեամբ փայլիլ, ամուսինին հետ օրինակելի զոյգ գոյացնել,

բ) անոնք որոնք իրենց ամուսիններէն կախեալութեան մէջ մնացին եւ չկրցան դրսեւորել. թերեւս ասոնցմէ ոմանց համար հաճելի է կախեալութեան զգացումը,

գ1) անոնք որոնք ուշ պատռեցին իրենց կեղեւը, ուրիշ ձեւով դրսեւորեցին իրենց որոշ տարիքէ մը ետք, բայց ասոնց պարագային՝ խախտեցաւ կապը իրենց ամուսինին հետ,

գ2) անոնք որոնք չդիմացան ու բաժնուեցան, կամ ընտանիքը քայքայուեցաւ:

2. Հայաստանեան յարաբերութիւններ

2ա. Քիչ է թիւը այն հարսերուն, որոնք պսակէն ետք չեն գացած Հայաստան: Անոնք ընդհանրապէս 2000էն, եւ աւելի որոշակի՝ 2005էն ետք պսակուածներէն ոմանք են, որոնց նիւթական պայմանները արգելք կ'ըլլան: Անոնք կը գանգատին. «Հայաստանցի հարսերը Հայաստան երթալ-գալ կ'ուզեն՝ տոմսերը սուղ են: Եթէ Սփիւռք կ'ապրիս չի նշանակեր որ տնտեսապէս լաւ ես. այստեղացիք ալ կ'ուզեն երթալ, բայց տոմսերը սուղ են»...: Այլապէս, Պէյրուս տեղափոխութենէն մի քանի տարի ետք հարսը այցելու-

թեամբ կը մեկնի Հայաստան՝ միշտ իր զաւակ/զաւակներով, երբեմն նաեւ աներմօր հետ: Երբեմն անոնց աւելի ետք կը միանայ փեսան, իսկ եթէ Լիբանանի ապահովական կացութիւնը լաւ չէ, անոնք (մանաւանդ հարսն ու զաւակները) Հայաստան կը մնան ամիսներով: Առհասարակ, անոնք կը մնան ծնողաց տուն, երբեմն (եթէ սեփական տուն ունին) իրենց տունը կամ տուն կը վարձեն եւ հազուադէպօրէն պանդոկ կը մնան:

ՀՀ այցելութիւնները բազմաթիւ են եւ բազմակի. հարսերը չորս եւ աւելի անգամ են գացած ՀՀ: Կան պարագաներ, երբ հարսն ու զաւակները ՀՀ գացած են իւրաքանչիւր ամառ՝ երեք ամիս:

2բ. ՀՀ մեկնիլը ունի զանազան դրդապատճառներ. կարօտ, բնակութեան վայրի պատերազմական վիճակ²², ծնողաց անհանգստութիւն/կորուստ/տարելից, զաւակի ուսման խնդիր: Ուրիշ մը կ'ընդգծէ. «Կը կարօտնայի մայրս, հայրս, երկու քոյրերս. այն ատեն քիչ էին ձգող եկողները: Այն ատեն խորթ էր, հիմա սովորական դարձած է: Սփիւռքի մէջ վարժ են դուրս երթալու, հայաստանցիներուս համար այն ատեն ատիկա խորթ էր, մանաւանդ ոչ-ներգադթողներուն համար: Շատ կապուած էինք ընտանիքին»... «Երեւան երբ երթամ՝ դասընկերներս կը գտնեն», կամ, ինչպէս մէկը կ'ըսէ. «Հայաստանը ինծի համար միշտ պահեստ է, այսինքն կրնամ հոգիս լեցնելու, ամբարելու համար երթալ ու վերադառնալ: Կը կշտանայի ու այդ ամբարունով կը վերադառնայի՝ դիմանալու»: Կարօտն ու անցելապաշտութիւնը կը վերաբերին մանաւանդ Սովետական Հայաստանին, քանի որ «հիմա Հայաստանը շատ նման է Էրոպական երկիրի»²³: Հարսերէն ոմանք աւելի շեշտակի կը նկատեն Հայաստանի առօրեային, կեանքին եւ կենցաղին պակասը իրենց կեանքին մէջ. «Կարօտցած են ամէնէն շատ՝ մշակութային կեանքը. հոն եղած ատենս կը փորձէի անպայման Սունդուկեան, Պարոնեան թատրոններ երթալ, բացօթեայ համերգեր ունկնդրել»: Չմեկնիլը եւս ունի դրդապատճառներ՝ նիւթական,

²² Պատերազմը խոցելի պայմաններ կը յառաջացնէ, անապահովութիւն եւ հետեւաբար աւելի ապահով տեղի փնտռուով՝ ՀՀ:

²³ Թերեսն ասիկա պատճառ է, որ հարսերէն ոմանք նախընտրեն այլուր, քան թէ Հայաստան գրօսաշրջութեան մեկնիլ:

բայց նաեւ «անկախութեան վատ տարիներ», այսինքն Լիբանանի աւելի յարմարաւէտութիւնն ու հանգստաւէտութիւնը:

2գ. Այս այցելութիւնները երկուդի են. ոչ միայն լիբանաբնակ հարսը կը մեկնի ԶԶ, այլեւ հայաստանաբնակ հարազատը կու գայ Լիբանան: Ընդհանրապէս մայրերու այցելութիւնն է որ բազմակի է. «Առաջին ծննդաբերութեանս մայրս եկաւ երեք ամիս: Երկրորդ ծննդաբերութեանս՝ 2010ին կեսուրս հոս էր, տաս օր ետք զնաց հարսին ծննդաբերութեան, մայրս եկաւ երեք ամիս»: Կու գան նաեւ՝ «եղբայր/քոյրեր եւ անոնց զաւակները: Մայրս հոս մահացաւ ու հոս թաղուեցաւ»: Մանաւանդ 1960-1990ականներու հարսերու ծնողաց այցելութիւնը զիրենք հանգստացնող բան մըն ալ ունի իր մէջ. «Չայրս եկաւ ... եւ վերջապէս հաշտուեցաւ այն մտքի հետ որ ես լաւ միջավայրի մէջ կ'ապրիմ»: Երբեմն այս այցելութիւնները զբօսաշրջական եւ ամառնային արձակուրդի բնոյթ կ'առնեն, կամ ալ շրջանի այլ երկիրներու մէջ իրենց աշխատանքէն պտոյտի կու գան, իսկ երբեմն՝ կազդուրուելու, մանաւանդ այնտեղ պատահած մահ-կորուստէ ետք: Երբեմն հարազատներ կու գան աշխատանքի (եւ կը հաստատուին գէթ միառժամանակ եւ նոյնիսկ կ'ամուսնանան): Կան եւ հարսեր որոնց ծնողք/հարազատները ցարդ չեն եկած փեսայի տուն, «թէեւ կը փափաքին գալ»:

2դ. ԶԶ երթալը միայն ֆիզիքական մեկնում չ'ենթադրեր. կրնաս ֆիզիքապէս չերթալ, բայց այլապէս, գէթ օրուան մէջ որոշ պահերու «հոն ըլլալ»: Արդարեւ այսօր կարելիութիւն է դիտել ռուսական եւ հայկական հեռատեսիլի կայաններ. «Յեռատեսիլը միշտ բաց է՝ ռուսերէն»: **Շանթ, 31, Երկիր Մետիա, Արմենիա** առատօրէն կը հրամցնեն ԶԶ-ն: Լիբանաբնակ հայաստանցի հարսը հիմնականը լուրերը կ'առնէ, կը դիտէ նաեւ ֆիլմաշարերը, խաղերը. տղան՝ «Բանակում»ը եւ նման յայտագրեր, ընտանեօք ֆութպոլ կը դիտեն, նաեւ՝ երեւանեան ֆութպոլ: Չարս մը կը հաւաստէ. «Յեռատեսիլ, անշուշտ Չայաստան կը դիտեն, միշտ բաց կը ձգեն զայն... Միայն ծայրը լսեն Չայաստանի. բայց երբ Չայաստան էի այսքան կապուած չէի. Չայաստան չես զգար: Կ'աշխատէի՝ առօրեան կը տանէր»: Ուրիշ մը կը թելադրէ. «Լաւ կը լինի որ Երեւանի հեռուստակայանները պատանեկան տարիքի յայ-

տագրեր էլ անեն»։ Բայց կան եւ դժգոհներ. «Հայաստանի եւ Ռուսաստանի հեռատեսիլը չըլլային՝ մենք արաբերէն կը սորվէինք»։

Կայ նաեւ *ինթըրնէթ-սքայփը*, որով հարսը յարատեւ կը հաղորդակցի ծնողքին հետ եւ սուրճ կը խմէ, ու «կարօտը կը թեթեւցնէ»։ «Կարօտ շատ կայ. *ինթըրնէթ*ն ու *սքայփը* օգնում են. քրօջս հետ օրական մէկ ժամ խօսում են», «Երեւանեան յարաբերութիւններս պահած են, իրենց հետ *ինթըրնէթ*ով ու *սքայփ*ով կապի մէջ են. կ'աղօթեն *սքայփ* ստեղծողին. երեք տարի է *սքայփ*ով կը հաղորդակցիմ, այլապէս կը խեղդուէի։ Բայց այդ, հաղորդակցութեան պահուն կ'ուզեմ գրկել-համբուրել եղբայրս բայց ձեռքս չ'անցնիր»։

2ե. Մեզի համար չպարզուած մնաց դէպի ՀՀ այցելութեան շուկայական դրսեւորումը, այլ խօսքով՝ համարկման երկրորդ օղակի տնտեսական երեսակը։ Արդարեւ, ի տարբերութիւն կարողականութեան դրսեւորումներու շօշափելիութեան, ՀՀ-ի հետ կապի պահպանման եւ հարազատներու այցելութենէն ու ոմանց պարագային տուն ու հող գնելէն անդին անցնող դրսեւորումներու շատ քիչ կը հանդիպինք առայժմ։ Կ'ենթադրենք, սակայն, որ եթէ միջավայրը այրիշխանական չըլլար, հաւանաբար այս հարսերը առաւել արդիւնաւէտ դրսեւորէին իրենք զիրենք եւ ՀՀ հետ իրենց յարաբերութիւններուն մէջ ընտանեկանէն անդին անցնող ձեռնարկումներ ունենային՝ աջակցութեամբ երեւանաբնակ իրենց ընկերուհիներուն։ Նոյնպէս եւ անոնց ՀՀ հարազատներուն Լիբանան այցելութեան բնոյթը կրնար աւելի տնտեսական երեսակներ ունենալ։ Միայն 1960ականներու հարս մը, իբրեւ ընդհանրական արտայայտութիւնը այդ ժամանակի հարսերուն, կը մատնանշէ երեւոյթ մը, որ յատուկ կը թուի ըլլալ այդ ժամանակին. «Ես ինքզինքս անպաշտօն դեսպան նկատած եմ, ես Հայաստանի դէմքը նկատած եմ ինքզինքս, ըրած եմ այն ամէնը որպէսզի վատ չխօսին Հայաստանի մասին։ Ոչ ոք չէ հայիոյած ինձի։ Ինձի ցուցաբերուած քնքշանքը կը ստիպէր որ ես ալ միշտ ձիգ մնամ, հասարակական կարծիքը կը կարեւորէի»։

2գ. Այս հարսերու ՀՀ դրսեւորման առնչութեամբ, թերեւս դերակատարութիւն մը ունենալու է Լիբանանի մօտ ՀՀ դեսպանատունը, որմէ ակնկալութիւններ ունին բոլոր հարսերը. «Դեսպանա-

տունը ցարդ կապի մեջ չէ [մեզի հետ]։ ոչ մեկ առիթով հրաւիրուած ենք [դեսպանտուն]։ Մշակութային կապերը թող զօրացնեն։ Երբ Երեւանէն արուեստագէտ կու գայ ինչո՞ւ այդքան սուղ կ'ընեն մուտքը... Դեսպանատունը թերես կ'առնչուի միայն ատենապետերուն։ Բայց ատենապետերէն անդին շատեր կան», «Ես ինքզինքս նախ հայաստանցի կը զգամ։ Մեր պետութիւնը մեզ քիչ մը լաւ պէտք է նայի... տեսակ մը քաջալերանք, քիչ մը մեզի կարելիութիւններ թող տան, անուղղակիօրէն կը ստիպուիս ձգել [այնտեղը]։ երկուութիւն մը կայ՝ հո՞ս ես, թե՞ հոն ես. տնտեսապէս դժուար կ'ըլլայ»։ Ուրիշ մը կը բաղդատէ. «Սուրիոյ հայերը տարբեր յարաբերութիւն ունին Հայաստանի հետ։ Ինչո՞ւ Պէյրութ ալ այդպիսի յարաբերութիւն չեն մշակեր, ինչո՞ւ տոմսերը այսքան սուղ պիտի ըլլան։ Երեւանի տոմսերը սուղ են։ Սղութիւն ամէն տեղ կայ, գիտենք նաեւ Երեւանի կեանքի սղութիւնը։ Հետեւաբար Երեւան ճամբորդելը շատ անելի սուղ կը դառնայ։ Ուսանողներուն քիչ մը առիթ տան որ երթան ուսանին։ Պէտք է քիչ մը դիւրութիւն տրուի. մայրը Հայաստան ծնած է ինչո՞ւ՞ մուտքի գումար պէտք է վճարել»։ Հոսկ, հարս մը կը գանգատի. «Արի Տուն կոչին տոմսերը շատ սուղ են. 550\$՝ եթէ երկու ամիս առաջ ապահովես։ Եթէ 300\$ լինէր չորսովս կը գնայինք։ Տուպայէն 200\$ տուլար է²⁴։ Հալէպէն միշտ անելի յարմար է։ Հոս այլընտրանք չունինք։ Միւս անգամ պատով են գնալու՝ 150\$ [կ'արժէ]։ Այս գանգատը բուլղրիս կողմէ է», «Արի Տուն ծրագրի տնտեսական ծախքերը շատ են. շատ սիրով կը գանք, բայց տոմսերը տրամաբանական թող ըլլան. ասկէ Մոսկուա տոմսը կ'արժէ 300\$, իսկ ասկէ Երեւան տոմսը կ'արժէ 550\$»։ Կայ եւ հպատակութեան խնդիրը. «Մէկ անգամ երեխաներս եւ ես քուէարկած ենք նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի համար։ Դեսպանատունը մեզ չի ճանաչում։ Շատ անտարբեր ենք դարձել փոխադարձաբար։ Մենք մեր մեջ երկքաղաքացիութեան զգացումը ունէինք, բայց կոտրեցին մեր մեջ այդ մէկը»։ Հարսերէն մին քայլ մը եւս կ'առնէ. «Տարիներ ետք, 1984ին, Պէյրութի սովետական դեսպանատուն աշխատողին հարցուցի թէ՛ ինչո՞ւ մեզի ձգեցիք որ երթանք (այսինքն Լիբանան գան - Ա.Տ.) եւ նման դժուարութիւններու մատուցինք, ըսաւ թէ դուք մեզի հոս պէտք էք»։ Ու կը շարունակէ. «Սխալները որ մենք

²⁴ Այս թուանշանները կայուն չեն։

կամ մեզի հանդէպ գործուած են, միւսները [հարսերը] պէտք չէ ընեն, դեսպանատունը ընտանեկան յարաբերութիւններու առումով ուշադիր պէտք է ըլլայ: Միւս կողմէն, արդէն նոր սերունդը դասերը սորված կու գայ. քսան տարուան անկախութիւնը ուրիշ փորձառութիւն եւ բաներ սորվեցուց: Հիմա կու գան, կը նային՝ կրնա՞ն ապրիլ, յետոյ կ'ամուսնանան: Մենք կ'ամուսնանայինք, զաւակ կ'ունենայինք յետոյ կու գայինք Պէյրութ»:

2է. Ինչպէս վերը տեսանք, եթէ ազգականական տեղական կապերն ու յարաբերութիւնները անխուսափելի են մասամբ, ապա անկէ դուրս կարելիութիւնը կայ յառաջացնելու բարեկամական ցանց մը, նոյնիսկ ի գին ազգականական յարաբերութիւններու նուազումին:

Յաճախ բարեկամական ցանցը արդիւնք է վիճակակցութեան. «Դրացուհիս ալ նոր հարս է, երկուքս ալ պզտիկներ ունինք, տարեկիցներ ենք: Կան հայաստանցի հարսերը. բոլորս ալ օտարութիւն ենք: Ասոնց հետ շաբաթը անգամ մը կը հանդիպիմ, առանձին ժողով կ'ընենք, կը խօսակցինք մեր ծնողքներէն, ընտանիքներէն, ինչ լուր անոնցմէ, եթէ լսենք որ հայաստանցի նոր հարս է եկեր առիթ չենք բաց թողնում, անպայման գնում ենք [նրա մօտ]»: Կան անճարցի/պէյրութցի ընկերուհիները, որոնց մէջ աւելի ուրախ եւ հանգիստ կը զգան ոմանք, քանի որ հին յիշողութիւնները, անցեալը չեն խօսուիր այնտեղ. «կը խօսակցինք, տեղական լրատուութեամբ կը զրուցենք»: Կան անշուշտ ազգականները եւ կայ նաեւ շաբաթը անգամ մը տեղի ունեցող թաղային կնոջական ժողովը, երբ դրացիներ կը հաւաքուին դրամ կը հաւաքեն: Այս խումբը 35-65 տարիքի միջեւ անձեր կը համախմբէ, ուր կը խօսուին սահմանափակ տեղական, դպրոցի լուրեր, եւն: Խօսակցութեան միւթը կը տարբերի ըստ ենթակային. «կը խօսինք մեծցնելու հոգերէն, կը բացատրեն մթերման ձեւերը՝ լուլիկի ջուր, շատ կան որ երեւան գացած-եկած են, ընդհանուր միւթերով կը խօսինք, խօսակցութեան առումով տարբերակում չկայ. օրը իր միւթը կը բերէ»: Կան բացառութիւններ... Ամփոփելու համար՝ կան չորս տեսակի յարաբերական հարթակներ. ա՝ ազգականներ, բ՝ դրացիներ, գ՝ հայաստանցի ընկերուհիներ, դ՝ ամուսին եւ ամուսինին գործընկերները:

Համարկման երրորդ օղակ

Ձաւակներ

Ձաւակները այր ու կնոջ համագործակցութեան իւրօրինակ դրսեւորումներն են եւ այս ուսումնասիրութեան համարկման երրորդ օղակի ենթակաները: Այստեղ պիտի ջանանք ներկայացնել զանոնք՝ ըստ իրենց մօր կարծիքին, երեք առումներով. ա՛՝ մայր-զաւակ հաղորդակցութիւն, բ՛՝ զաւակ-միջավայր յարաբերութիւններ, գ՛՝ զաւակ-ՀՀ յարաբերութիւններ: Որոշ զգուշութեամբ պետք է մօտենալ մեզի յայտնուած այս տուեալներուն, նկատի առնելով պարագաներուն առաւել զգացականութիւնը:

ա. Ձաւակ-մայր հաղորդակցութիւն եւ լեզու

Լեզուի գործածութիւնը կարելոր գործօն կը հանդիսանայ զաւակի ինքնութեան կերտման գործընթացին մէջ: Մայր-զաւակ հաղորդակցական լեզուի գործածութիւնը միանշանակ չէ մեր այս հարցախոյզին առումով: Երբեմն մօր՝ իր զաւակին հետ արեւելահայերէնով արտայայտուիլը ապահովութիւն, թերեւս ալ ՀՀ գտնուելու եւ «ոչինչ չի փոխուել»ու պատրանքը կու տայ անոր, մինչ ուրիշներ իրենց զաւակներուն ռուսերէն կը սորվեցնեն:

«Երեւան զաւակներուս հետ արեւելահայերէն կը հաղորդակցէի, Պէյրութ՝ արեւմտահայերէն սկսայ խօսիլ իրենց հետ առաջին իսկ օրէն»: Ուրիշ մը կը բացատրէ. «Հոս արեւմտահայերէն կը հաղորդակցիմ զաւակներուս հետ, որովհետեւ մտածեցի որ ինձի դժուար կ'ըլլայ, բայց պզտիկներս չեն զանազանուիր դպրոցին մէջ»: Ուրիշ հարսեր հակառակ ընթացքն ունին. «Ամուսինս եւ ես արեւելահայերէն կը հաղորդակցինք, քանի Հայաստան հիմնեցինք մեր ընտանիքը, երեխաներու հետ եւս կը խօսինք արեւելահայերէն, իսկ բոլոր միւսներուն հետ արեւմտահայերէն»: Ոմանք տեղացի հայերուն հետ արեւմտահայերէն կը խօսին, իսկ հայաստանցի այլ հարսերու հետ՝ արեւելահայերէն: Եւ կան նաեւ հարսեր, որոնք անցած են արեւմտահայերէնի, բայց՝ «բառապաշարիս մէջ արեւելահայերէն կայ, նաեւ հնչիւնաբանութիւնը արեւելահայերէն է, եւ ոյնիսկ՝ [Անճարի] բարբառ կայ»:

Արաբերէնին նկատմամբ, այս հարսերէն ոմանք եւ իրենց զաւակները «օփսէշըն (յաճախանք - Ա.Տ.) ունին», բան մը որ յատուկ չէ

միայն լիբանահայ աշակերտին: Ուրիշ հարսեր արաբերէն կը սորվին իրենց զաւակներուն հետ, անոնց դասագիրքերէն: Հարս մը կը յայտնէ, թէ «արաբերէն սորվիլ սկսայ, երբ կեսուրս իմ վրաս ձգեց շուկան. 1980էն ի վեր արաբ ժողովուրդը իմ լեզուական սխալներս շտկեց եւ ես արաբերէն սորվեցայ», ու հիմա ընդհանրապէս «եռլա» կ'երթայ: Սակայն այսպիսի ընտանիքներու զաւակներուն մեծ մասը «արաբերէն լաւ գիտեն», գիտեն նաեւ Անճարի բարբառը եւ ունին խառն լեզու՝ բարբառ, արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն: Այս զաւակներէն քիչեր լիբանանեան ընդհանուր մակարդակէն վար կը մնան. շատեր՝ աւելի վեր կ'առանձնանան: Ոմանք կ'արտայայտեն իրենց ինքնութեան տագնապը. «Աղջիկս կը հարցնէր ինձի. մամա մենք ի՞նչ ենք», «Արաբական միջավայրի հետ երեք զաւակներս ալ հաշտ չեն եւ շատ Հայաստան են», «Չհամակերպեցաւ հոս: Պատերազմի պատճառով գացիք ու եկանք, քաղաքական անկայունութիւնը զաւկիս վրայ շատ ազդեց. ան ծնած է 1976ին»:

բ. Չաւակները կը յաճախեն հայկական դպրոցներ, ուրիշներ ՀՀ կ'աւարտեն իրենց երկրորդականը ու հոն ալ կը շարունակեն համալսարանական կրթութիւնը: Կան նաեւ որ Լիբանան երկրորդական աւարտելէ ետք կամ կը մեկնին ՀՀ՝ համալսարանական ուսման (եւ երբեմն պրակտիկայի), կամ կը յաճախեն տեղական համալսարաններ²⁵ (մանաւանդ երբ նիւթական կարելիութիւններ կան. «Քանի պայմաններս ներեցին, զաւակներս հոս ուսանեցան, չուզեցի զիրենք ինձմէ հեռացնել»): Կան զաւակներ, որոնք լիբանահայ վարժարանէ թերաւարտ կ'անցնին պետական վարժարան, ու աւարտելէ ետք ձեռք կ'առնեն համալսարանական ուսման ճամբան: Ոմանք թերաւարտ համալսարանական ուսումը կը շարունակեն Մ. Նահանգներ, ու կը վերադառնան Լիբանան, կամ կը հաստատուին հոն եւ առաւել կը համարկուին ու անզանազանելի կը դառնան ամերիկահայ իրենց սերնդակիցներէն:

Մասնագիտութեան առումով, այս զաւակները չեն դրսեւորեր որոշ ուղղութիւն մը. այլ կ'ընտրեն որեւէ մասնագիտութիւն եւ

²⁵ Ոմանք կը յաճախեն Լիբանանեան Համալսարան, ուր դասաւանդման լեզուն արաբերէն է:

կ'աշխատին Լիբանան թէ արաբական երկիրներ, դարձեալ՝ միւս բոլորին նման: Ասպարէզային դրսեւորումի առումով, անոնք տեղական միջին օդակին մէջ են մեծ մասամբ:

գ. Ձաւակները կը դիտեն թէ՛ լիբանանեան եւ թէ՛ հայաստանեան հեռատեսիլ: Ոմանք մաս կը կազմեն միութենական-ակումբային պատանեկան ձեռնարկներու. «Երկու զաւակներս ալ պարախումբի եւ սկաուտութեան մէջ են, աղջիկս գծագրութեան դասերու ալ կը հետեւի, տղան ֆութպոլի անձնական դասերու կը հետեւի»: Անոնք «կուսակցական չեն, չեն ուզած որ ըլլան, շատ լաւ հայ են, հօր կուսակցութեան համար խենթ կ'ըլլան, բայց չեն օծուած», «լաւ յարաբերութեան մէջ են իրենց համագիւղացիներուն,- ինչպէս նաեւ,- Յայաստանի հետ, բայց նրանք այնտեղ չեն կարող ապրել, մտածելակերպը տարբեր եղաւ», «Ձաւակներս հաղորդակցութեան մէջ են այնտեղի սերնդակիցներուն հետ: Անոնք նորմալ լիբանանցիի պէս են, բայց հայաստանեան հակում ունին»:

Ձաւակներուն այցելութիւնը ՀՀ դիտումնաւոր է. անոնց մայրն է որ կը մղէ զիրենք ՀՀ՝ պտոյտի. «Հայրս հնարաւորութիւններ ունէր, շատ պտտցուց զաւակներս. ես ալ զիրենք տարբեր տեղեր տարի Հայաստան որով կապուեցան հայրենիքին»: Բայց կայ եւ զգուշաւորութիւնը՝ եւ զաւկի հիասթափութիւնը. «Հայրենիքը շատ կը սիրեն. դուրսէն են, չեն գիտեր իրականութիւնը: Գնաց որ Հայաստան պիտի հաստատուի, բայց եղած իրականութեան հետ չկրցաւ հաշտուիլ»:

Հայաստանցի մայրերու զաւակներէն ոմանք՝ Հայաստան իրենց համալսարանական տարիներուն կամ աւարտելէ անմիջապէս ետք կ'ամուսնանան հայաստանցի հարսերու հետ: Ուրիշներ կը կնքեն օտար՝ արաբ եւ այլ ամուսնութիւններ: Հայաստանցի հարս/մայր մը կ'ըսէ. «Չէի մտածեր զաւակս ամուսնութեան մղել՝ 23 տարեկան էր, բայց հագիւ աւարտեց՝ նշանուեցաւ: Մտածեցի հայաստանցի հարս առնել, բայց ինք չպատասխանեց, քանի ուրիշի հետ էր արդէն»: Ուրիշ մը էական չի նկատեր հարսին ազգութիւնը. «[Կարելոր է] հարս մը որ տղայիս սիրէ, յարգէ ոչ մէկ հարս մեզի հետ պիտի ապրի, սերունդ մըն են որ իրենք պիտի սիրեն, որոշեն ապրին: Իմ տղաքս հայաստանցի հարս չեն ուզեր, կ'ըսեն

որ օտարութիւն չքաշեն ինչպէս իրենց մայրը քաշեց²⁶, հարսին ընտանիքը նոյն երկրին մէջ պէտք է ըլլայ. եթէ հարսը արաբ ըլլայ, վարժուած ենք՝ չուզելով կ'ընդունինք. պայքարը կը տանիմ, բայց մինչեւ ուր՝ չեն գիտեր», «Չմտածեցի որ աղջիկս հայաստանցի փեսայ ունենայ ինծի համար նոյնիսկ ռուսը/օտարը ընդունելի է, բայց ոչ թուրքը», «Ձաւակներս տարօրինակ զգացում ունին որ իրենց կիները հայ պէտք է ըլլան, հոս միասին պէտք է սկսին»: Բայց կայ եւ կսկիծը. «Կ'ուզէի հայաստանցի հարս բերել եւ հետս ապրի, իմ աղջիկս ըլլայ եւ ընէի այն ինչ ինծի չեն ըրած»: Փաստօրէն հայաստանցի հարսերու զաւակները գրեթէ չեն զանազանուիր եւ կարծէք լիարժէք համարկուած են երկրին եւ միջավայրին:

դ. Ինքնութեան փոփոխութիւն կ'ապրին նաեւ այն հարսերը, որոնք արդէն տասնամեակներէ ի վեր հաստատուած են Լիբանան: Բայց ինքնութեան այս փոփոխութիւնը, յատկանշականօրէն, անպայման համարկում չի նշանակեր. «Հիմա ես պիտի երթամ: Շատ վախով պիտի երթամ Հայաստան, օտարի պէս պիտի երթամ Հայաստան. եթէ եղբայրներս-քոյրս չըլլան՝ թերեւս չերթամ Հայաստան: Ես Ամերիկա գացի՝ շատ հանգիստ զգացի, բայց Պէյրութ երբեք հարազատ չզգացի», «Ես ինքզիմքս նախ հայաստանցի կը զգամ, ապա քեսապցի, ապա ներգաղթած, ապա ամերիկացի, բայց Լիբանան կ'ապրիմ»: Ուրիշներ սակայն, այլապէս կը զգան. «Ես այստեղ աւելի ազատ եմ քան Երեւանում. Անճարը իր ապահովական առաւելութիւններն ունի, այստեղ աւելի թեթեւ ենք ապրում»: Այլ հարսերու կեանքի փորձառութիւնը, սակայն, չհամարկուելու, խառնակ ինքնութեան մը մասին կը խօսի. «Ես ինձ գտայ ողբերգական վիճակի մէջ. կեանքիս 21-22 տարիները ապրած եմ Հայաստան, 49-50 տարիները՝ Լիբանան, վերջին 10 տարիները՝ Մ. Նահանգներ եւ Պէյրութ, 2011ին՝ ամերիկայի քաղաքացի ալ եղանք: Բայց Հայաստանի քաղաքացիութիւն չունինք», «Ընտանիքը Լիբանան է. հոս ապրեցանք, այո՛, բայց խել-

²⁶ Ոմանք քողարկեալ ձեւով կ'ակնարկեն տան մէջ տիրող խառնակ վիճակի անդրադարձներուն՝ իրենց զաւակներուն վրայ:

քով Հայաստան ենք: Շատ աննորմալ վիճակ յառաջացաւ. չյարմարուեցանք»: Ուրիշ մը, սակայն, չի բանար հին էջեր. «Դառնութիւնս գոցել են. անդրադառնալը ցաւ կը պատճառէ, յիշողութիւններս ցաւ կը պատճառեն»: Այլ հարս մը տարբեր ձեւով կը նկարագրէ իր վիճակն ու յարաբերութիւնը ՀՀի հետ. «Մայրամուտս Հայաստան չեն տեսներ, թէւ մինչեւ 2008 միայն Հայաստան էր, միշտ կը քաշէր Հայաստանը ատոր համար ալ չկրցայ լրիւ համարկուել. բայց երբ ծնողքս կորսնցուցի, յատկապէս երբ մայրս, ալ շրջանակ չունեմ, օտարացած է ինծի համար Հայաստանը. օտարական զգացի ինքզինքս Երեւանի մէջ, ընկերուհիներս ալ չկան. ամէն մէկը Սփիւռքի մէկ ծայրը. հոս ես աւելի հանգիստ կը զգամ, հոն ետ այբէն պիտի սկսիմ, նորէն մարդ փնտռէ... Հոս քեզ մարդկանց մէջ ընդհանուր աւելի հանգիստ կը զգաս, հոս մեղմ են, քեզ չեն վիրաորեր, սպասարկումը հաճոյքով կ'ըլլայ. Հայաստան մարդիկ կոշտ են հիմա. մեր տարիներուն ասանկ չէր, թէւ միշտ ալ Կովկաս եղած էր, բայց հիմա մէջերնին չկանութիւն մը կայ, նախանձ յառաջացած է. հոն պազարէն վիրաւորուած կու գային. էստեղ են մենակ, էնտեղ էլ»:

Ամփոփում

Ամփոփելու համար պէտք է ըսել, թէ այսպիսի ընտանիքներու ընթացքը, որ արդիւնքն է անոնց բաղադրիչներուն համագործակցութեան, շեշտակիօրէն կ'ազդուի դերակատարներուն ինքնութենէն, անոնց արժեքային համակարգէն: Գործակցութիւնը կ'ամրապնդուի փոխադարձ զոհողութիւններով ու կը զօրանայ առաջին իսկ դրական արդիւնքներու յառաջացումով:

Այս գործակցութեան յետագայ արդիւնաւետութիւնը եւ ազդեցութիւնը մօտակայ ու հեռակայ միջավայրին վրայ սերտօրէն առնչուած է կենցաղային, ներանձնական, ընկերային գործօններու, ինչպէս նաեւ ազդուող միջավայրի պատրաստակամութենէն, յարմարաւետ-հանգստաւետ-ընդունելի եւ գրաւիչ պայմաններու գոյացումէն:

Antranik Dakessian – *The integration of native-Armenian brides to Lebanese Armenian families* – As of the late 1950s several young Lebanese Armenians enrolled in Soviet-Armenian universities and graduated as doctors, dentists, engineers, philologists, etc. Some of these graduates returned to Beirut married with their Soviet-Armenian classmates.

Based on a broad survey and field work conducted in July-August 2011 with a number of such families, the author analyses the make-up of such families, the integration of the Soviet-born bride to this new family and the adopted country. The author discusses the difficulties and achievements these women had in their life as housewives and as career-women. The author uncovers certain impediments which disabled these women to work in their businesses beyond their capacity, and how their performance impacted their social links with their homeland and relatives.

The author sheds light as well on the children of these families and the extent of their integration to both local Armenian and Lebanese communities.

Eventually the author details the evolution of their identification with Armenia.

Андраник Дакесян – *Интеграция невесток из Армении в армянские семьи Ливана*. – С конца 1950-х годов молодые армяне из Ливана учились в вузах советской Армении, стали врачами, стоматологами, инженерами, филологами и т. д. Некоторые из них вступили в брак со своими советскими однокурсницами и по завершении образования увезли их в Бейрут. На основе обследования и представительного опроса, проведённых в июле–августе 2011 года, в статье показано, как советские армянки интегрировались в своих новых семьях и адаптировались в стране. Говорится о трудностях и успехах этих женщин и в семейной жизни, и в деловой карьере. Указываются обстоятельства, помешавшие им в полную силу применить свои профессиональные навыки, и то, как сказалась их трудовая деятельность на связях с родиной и родственниками. Речь идёт и о детях, появившихся в этих семьях, и степени их интеграции как в местную армянскую общину, так и ливанское общество. Прослеживается также эволюция их отождествления своей судьбы с судьбой Армении.